

УДК 378 (477)

В. О. МАШТАКОВА

СОЦІОКУЛЬТУРНІ УМОВИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ НА СЛОБОЖАНЩИНІ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Розглянуто соціокультурні умови розвитку соціального виховання на Слобожанщині (ХІХ — поч. ХХ ст.): педагогічні, політичні, економічні, духовні чинники, які сприяли розвиткові складових соціального виховання на Слобожанщині зазначеного періоду.

Ключові слова: історія соціального виховання, соціокультурні умови, державна складова соціального виховання, громадська складова соціального виховання.

Рассмотрены социокультурные условия развития социального воспитания на Слобожанщине (ХІХ — нач. ХХ вв.): педагогические, политические, экономические, моральные факторы, которые способствовали развитию составляющих социального воспитания на Слобожанщине данного периода.

Ключевые слова: история социального воспитания, социокультурные условия, государственная составляющая социального воспитания, общественная составляющая социального воспитания.

The author analyses social cultural reasons of development of social education in the history of Slobozhanshina in XIX–XX century.

Key words: the history of social education, social cultural reasons, state part of social education, society part of social education.

Розвиток сучасного українського суспільства в інформаційному просторі неможливий без становлення національної системи виховання. Для розбудови цієї системи на демократичних засадах важливо не втратити традиції, особливості соціального розвитку людини в кожному конкретному регіоні країни. Таким чином, актуалізується необхідність звернення до історії розвитку соціального виховання в ХІХ — на початку ХХ ст. на Слобожанщині (саме в цей період відбувався процес становлення системи соціального виховання на регіональному рівні), виокремлення соціокультурних умов, які у своїй сукупності зумовлювали розвиток соціального виховання в цьому регіоні.

Досліджували історію соціального виховання І. Зверєва, Н. Осьмук, А. Рижанова, С. Харченко, Л. Штефан. Проте питання регіонального соціального виховання, передумови його розвитку в історичному аспекті

залишилися поза увагою соціальних педагогів, тому визначення їх і стало метою цієї публікації.

Головними рушійними силами розвитку соціального виховання на Слобожанщині XIX — поч. XX ст. були економічні, політичні і культурні чинники, які визначили рівень добробуту регіональної еліти та рівень її соціальної активності й відповідальності. Традиції християнської благодійності, які склалися в Україні протягом IX–XIX ст., зокрема на Слобожанщині, також сприяли розвитку соціальної активності соціальних суб'єктів: людини, родини, громадськості. Отже, особливості політичного, економічного, духовного та педагогічного розвитку регіону визначили соціокультурні умови генези соціального виховання на Слобожанщині XIX — поч. XX ст. Розглянемо детальніше чинники, що забезпечили специфіку розвитку соціального виховання на Слобідській Україні XIX — поч. XX ст.

На початку XIX ст. Слобідська Україна (Слобожанщина) — це територія сучасних областей України: Харківської, східної частини Сумської, північної частини Донецької, північної частини Луганської, а також деяких регіонів Росії: південно-східної частини Воронезької, південно-західної частини Белгородської, південної частини Курської областей. Слобідсько-Українська губернія була створена в 1796 р., а в 1835 р. перейменована в Харківську, у такому складі існувала до 1917 р. [5]. Слобідську Україну стали активно заселятися з часу визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. проти польсько-шляхетського панування за створення власної держави. Заселення Слобожанщини відбувалося нерівномірно. Швидше і густіше — північ Сумського, Харківського, Охтирського й Острозького полків. Слобідські полки комплектувалися переважно з уродженців українських земель, а також представників інших національностей. Так, першими поселенцями с. Григорівка стали кріпаки, яких оселила графиня Гендрикова. Село Бурбулатове заснували втікачі з Полтавщини. Воно розташувалося на землях поміщика Адама, який охоче приймав селян, оскільки це була дешева робоча сила [15, с. 12]. Переселялися білоруси, молдовани, волохи, серби. У с. Крутець Острогозького полку оселилося 5 сімей латишів, а група німців заснувала с. Рибенсдорф. Сама назва Рибенсдорф — приклад поєднання двох культур: Рибенс від другої назви Острогозька — Рибне (від Рибного озера біля міста) та дорф (нім. Das Dorf — село, поселення) [7, с. 58]. Отже, з самого початку заселення Слобожанщини вона мала багатонаціональний склад населення, що, звісно, відображалось на подальшому соціально-культурному розвитку. Спільність інтересів представників різних груп, їх консолідація свідчать про досить толерантний характер їх взаємин на Слобожанщині. Створена як прикордонний український історико-географічний регіон, Слобідська Україна з початку свого існування була осередком зіткнення соціокультурних відмінностей і зазнала російських впливів. У цьому «порубіжному регіоні» на прикордонній землі двох держав: України та Російської імперії через велике етнічне перемішування

важко було визначити домінуючу націю. Це переплетіння, взаємодія культурної співпраці, а іноді й боротьба між двома світами, різними укладами та способами життя створило з цього регіону України величний, насичений образ [7, с. 23].

Одна з умов розвитку соціального виховання — це політика уряду щодо вирішення соціальних питань. Виокремлюється історично провідна роль держави у вирішенні соціальних проблем, питань, що розглядалися як необхідні умови щодо зміцнення самої держави. Оскільки Слобідська Україна ХІХ — поч. ХХ ст. була складовою частиною Російської імперії, то маємо можливість проаналізувати соціальну політику російського уряду, яка так чи інакше стимулювала чи обмежувала розвиток соціальної активності соціальних суб'єктів на Слобожанщині ХІХ — поч. ХХ ст.

Початок ХІХ ст. (епоха Олександра І) відзначається лібералізацією громадського життя (звичайно, це стосується вищих прошарків суспільства), що сприяло активізації благодійницької діяльності в країні [3]. З приходом до влади Миколи І (грудень 1825 р.), після повстання декабристів під тотальний контроль уряду потрапляє все громадське життя в країні, спостерігається зниження соціальної активності громадськості, зокрема у сфері доброчинності. У березні 1848 р. [6, с. 286] імператор наклав таємну заборону на заснування нових благодійних організацій, вважаючи, що надавати допомогу нужденним слід через особисті пожертвування або Прикази громадської опіки.

Друга половина ХІХ ст. — у влади почало формуватися нове ставлення до діяльності прогресивної громадськості. Уряд був неспроможний сам вирішувати соціальні проблеми, громадська діяльність на благодійних засадах була чинником, який згладжував суспільне напруження, держава перекладала цей тягар на плечі суспільства для підтримки суспільного миру.

Уряд робив певні кроки до ослаблення бюрократичних перепон щодо заснування благодійних товариств (в 1862 р. право затверджувати статути благодійних товариств було надано міністрові внутрішніх справ, до цього часу статути направляли до розгляду імператору), визнав нові соціальні пріоритети, види та форми благодійницької діяльності, оскільки ця громадська соціальна активність полегшувала державні витрати на допомогу бідним. Утім уряд дозволяв відкривати благодійний заклад тільки в тому разі, коли він був забезпечений усім необхідним для свого існування. Тому впровадити в життя відкриття благодійного закладу мали можливість лише досить заможні люди. Зі створенням земств (1864 р.) та міських органів самоврядування простір для громадської ініціативи розширився: до сфери їх компетенції передавалися обов'язки з опіки соціально незахищених громадян у межах своїх територій, які раніше належали до відомства Приказів. Позиція і політика уряду стосовно «організованої доброчинності як прояву громадської активності та самодіяльності... свідчили про те, що будучи складовою загальної політики щодо розвитку суспільного життя від

моменту початку реформ середини XIX ст., ця політика змушувала царський режим не лише доволі терпимо ставитися до громадських акцій чи благодійних ініціатив, а й заохочувати їх, підносячи ... добродійні дії і надаючи їм суспільству користь» [4, с. 133].

Реформи Олександра II активізували діяльність церкви: в 1864 р. затверджено положення про парафіяльні попечительства, які мали опікуватися храмами, просвітництвом, нужденними в межах своєї території.

Після вбивства Олександра II, політика уряду поміркована, спостерігалася суспільне невдоволення підсумками пореформеного розвитку (1880 р. — спад громадської активності), але в наступні роки аж до 1917 р. завдяки активності різних верств населення відбувається вибух благодійницької діяльності.

Епоха правління Миколи II (1868–1917 рр.) характеризується досить суперечливо, з одного боку, цього самодержця називають найдемократичнішим керманічем імперії, з іншого боку, найпоміркованішим, який привів країну до занепаду [8; 11]. За часів його правління споруджувалися буддистські, іудейські храми й ісламські мечеті. У 1905 р. розпочалася реформа державної влади з утворенням Державної Думи, яка обрала подальший демократичний шлях розвитку. 1906 р. — аграрна реформа П. Столипіна. Загалом, у цей період починається розбудова на Сході імперії Східної залізничної дороги розроблено план електрофікації країни (втілений за радянських часів), введено в експлуатацію перший трамвай, автомобіль, літак та ін. Росія вперше взяла участь в олімпійських іграх у Стокгольмі (1912 р.), здійснено перепис населення, спостерігалася демографічне піднесення, постійно підвищувався рівень життя, рубль був твердою валютою, яка визнавалася в усьому світі. На підґрунті підвищення життєвого рівня населення суспільна свідомість переймалася вже не лише матеріальним, але й духовним: возвеличення руських святих — С. Саровський, будівництво храмів, турбота про дітей-сиріт, знедолених. Протилежність — мода на окультизм. Суспільство переймалося західними цінностями, сліпим копіюванням, без урахування самотності Росії, що деякою мірою призводило до внутрішнього занепаду, суспільство не було духовно єдиним, релігійні цінності почали втрачати свої позиції об'єднуючих соціальних чинників. Ідея цієї епохи — Любов перемагає Зло.

У російському законодавстві був двоякий підхід до нормативно-правового супроводу благодійницької діяльності, як практики соціального виховання. З одного боку, благодійництво розглядалося як соціальне явище, яке надавало змогу залучати додаткові кошти до вирішення соціальних проблем, з іншого, — державні органи прагнули контролювати надходження добродійних коштів та їх використання.

Правовими підставами стимулювання соціального розвитку населення стало і законодавство Російської імперії заохочувало розвиток активності громадськості в аспекті благодійності. Були впроваджені:

- загальноімперські законодавчі акти, що безпосередньо регулювали розвиток благодійності;
- нагородне законодавство, яке сприяло розвиткові мотивації до благодіяння;
- рішення, укази, постанови, що впливали на розвиток благодійництва, наприклад, на Слобожанщині XIX — початку XX ст.

До першої групи належать «Указ про затвердження Приказів громадської опіки» від 1775 р., виданий Катериною II, «Положення про губернії» (1775 р.), де вміщено статті щодо створення та організації діяльності Приказів громадської опіки; Указ Олександра I про створення попечительства при в'язниці (1819 р.), який регулював надання добродійної допомоги й елементарної освіти дітям в'язнів та неповнолітнім злочинцям. У 1862 р. прийнято указ про підпорядкування благодійних товариств Міністерству внутрішніх справ. Після цього кількість таких товариств стала значно більшою, порівняно з початком XIX ст., коли благодійні товариства створювалися лише після особистого дозволу імператора [2, с. XXVI].

Ще одним державним законодавчим актом, який регулював розвиток благодійництва (а саме: діяльність добродійних товариств, заснованих приватними особами) в Російській імперії, був «Статут про громадську опіку» (1857 р.). З 1897 р. створення добродійних товариств здійснювалося згідно із затвердженими зразками статутів для добродійних товариств [13, с. 29]. Незважаючи на певну юридичну базу, фактично була відсутня взаємодія між різними благодійними товариствами та закладами, у зв'язку з цим виникло питання про координаційний центр діяльності всіх благодійних організацій держави. Майже до кінця XIX ст. організаційні функції щодо всіх видів благодійництва виконувало Імператорське людинолюбне товариство, доки у 1906 р. прийняли Закон про добродійні організації, який був узагальнюючим, «Тимчасові правила про товариства і спілки» [12].

До другої групи законодавчих документів належать «Установлення про ордени» (Височайше затвердженим в день коронування імператора Павла I) (1797 р.) [17]. Спочатку цими відзнаками нагороджували посадових осіб та благодійників Відомства закладів імператриці Марії. Згодом ними стали нагороджувати благодійників, які жертвували значні суми на добродійні справи. Наявність законодавчої підтримки нагород благодійників підтверджувала значущість заходів морального заохочення осіб у Російській імперії в XIX — поч. XX ст. Крім розвинутої системи відзнак і почесних звань, було поширеним присвоєння імен благодійників установам, закладам. Отже, протягом XIX ст. склалася певна система заохочення благодійників, закріплена нормативно-правовими актами [14, с. 56].

До третьої групи законодавчих актів належать рішення місцевих земств, приказів громадської опіки тощо. Звичайно, ці законодавчі акти не мали вирішального значення, як документи попередніх груп, однак, їх

значення не можна применшувати, оскільки аналіз таких рішень надає змогу виявити соціокультурну ситуацію в губернії в зазначений період.

Таким чином, стимулювання благодійності, публічне визнання державою заслуг благодійників підвищувало статус і їх самих, і об'єктів їхньої філантропії, і самого явища благодійності, що сприяло розвитку громадської активності пересічних громадян, спрямованої на створення умов у соціальному середовищі для соціального виховання.

Підґрунтям розвитку соціального виховання в Україні, зокрема в Слобідській Україні XIX — поч. XX ст., був достатньо високий духовний рівень населення, хоча саме слободянам притаманне розмаїття релігійного віросповідання. Для християн — це і православна та католицька традиції, які «мали результатом унесення в скарбницю світової культури ідеалу всеохоплюючої любові як основи людського буття, а ідея християнського милосердя, що звернена до душі і серця людини, ввійшла до фундаментальних норм людської моралі, стала провідною ідеєю діяльності благодійників різних часів і народів» [18, с. 109]

Чинники, що сприяли соціальної активності представників різних верств населення в справі освіти і просвіти на засадах благодійництва, були як суто релігійно-моральні, так і прагматичні. Як вважає О. Донік, «у купців релігійний чинник відіграв важливу роль у мотивації добродійних вчинків. У переважній своїй більшості, вийшовши з низів, кращі представники буржуазії зберігали в собі традиції та релігійність народу, які були моральним стрижнем духовності й культури останнього. До того ж заможність у ті часи в суспільній думці асоціювалася з таким моральним поняттям як відповідальність. Серед купців, особливо це стосувалося старообрядців, побутовала думка, що Бог за багатство зажадає відповіді» [3]. Ми погоджуємося з поглядами О. Доніка, але вважаємо за необхідне підкреслити, що багатство асоціювалося саме із соціальною відповідальністю, прикладом якої є життєдіяльність таких видатних родин Слобожанщини як Терещенків, Харитоненків та ін. Цей чинник впливав на те, що благодійницька діяльність набувала родинної традиції та передавалася з покоління в покоління. Прагматичні підходи — індивідуальні пожертвування, членство в благодійних організаціях були засобом досягнення офіційного і суспільного визнання, підвищення авторитету власного імені та іміджу родини.

Із середини XIX ст. участь у добродійній діяльності купців і промисловців набула форми престижної соціальної поведінки. Про необхідність піклуватися про громадські інтереси свідчить вислів підприємця Ізраїля Бродського: «Я даю не тому, що мені хочеться давати, а тому, що я розумію, що необхідно давати» [16, с. 249].

Загалом ми погоджуємося з разнорівневою характеристикою мотиваційних чинників добродійної діяльності, які виділяє Н. Сейко, а саме: загальносоціальна, чи макромотивація, що полягає в прагненні суспільства до збереження своєї цілісності у вигляді суспільного миру. У зв'язку з цим

доброчинність на користь соціально незахищених верств населення ставала своєрідним «страхуванням від ризиків» для населення з вищим рівнем добробуту. Другим чинником є групова чи мезомотивація, що ґрунтується на добродійній філософії певної соціальної групи, зокрема етнічної чи конфесійної. До третього чинника належить індивідуальна, чи мікромотивація, яка потребує врахування не лише соціокультурних, але й індивідуально-психологічних параметрів цього явища. Більшою чи меншою мірою стрижнем мотивації індивідуальної добродійності можна вважати прагнення до реалізації потреби у визнанні чи самоактуалізації [14, с. 53]. Проте значущим чинником розвитку благодійницької діяльності, як практики соціального виховання, на наш погляд, все ж таки були особисті чесноти, пов'язані з індивідуальним розумінням поняття соціальної справедливості, соціальної відповідальності, християнського милосердя, з високим рівнем соціальної вихованості прогресивно налаштованих громадян (дворян, духовенства, міщан, купців, ремесників). За таких умов благодійність стала і соціальним процесом, що сприяв соціальній вихованості, і водночас показником саме соціальності значної частини населення Слобожанщини протягом ХІХ ст. — ХХ ст.

Економічна зумовленість розвитку соціального виховання полягала в тому, що у зв'язку зі вступом Російської імперії в ХІХ ст. у стадію капіталізму на Харківщині, як загалом на Слобожанщині, змінюються кількісний склад і структура населення, що відповідало економічному піднесенню того часу. Динаміка промисловості свідчила про вступ до індустріальної цивілізації, що спричинило виникнення і активізацію діяльності нових інститутів громадянського суспільства — спілок промисловців, професійних об'єднань, відповідних благодійних і просвітницьких товариств. На цій підставі на Слобідській Україні наприкінці ХІХ ст. мали великий вплив ідеї солідарності, «соборності». Розвиток капіталізму, вивільнення значних грошових ресурсів сприяли тому, що благодійність стала доступним видом громадської діяльності, під впливом соціально-економічних змін, започаткованих реформами Олександра ІІ і тиском суспільства. Прискорений реформами процес національної, регіональної, станової самоідентифікації в суспільстві й нагальна потреба держави у вирішенні зростаючих і набуваючих у процесі капіталістичної модернізації соціальних проблем, спонукали самодержавство, з одного боку, й громадськість — з іншого, на соціальну взаємодію в галузі вирішення соціальних проблем.

Відміна кріпацтва, яка вивільнила великі маси селян від влади поміщика, не надавши їм належних умов для існування, призвела до руйнації традиції селянського родинного виховання, хоча для селянської родини загалом характерними були міцні внутрішні зв'язки, відданість народним традиціям з їх моральними вимогами і ідеалами, але матеріальні труднощі, багатодітність, постійна зайнятість батьків вилучали дітей із сімей, штовхали до міст, що сприяло пролетаризації значної кількості слободян. Сім'я

міських робітників та інших прошарків міської бідноти, на відміну від сільської, характеризувалася слабкими соціальними і родинними зв'язками, відсутністю в переважній більшості позитивних соціально-виховних традицій. До того ж, матеріальна незабезпеченість змушувала працювати на фабриках і заводах не лише чоловіків, а й жінок, залишаючи дітей без догляду [10, с. 59]. Отже, пролетарські родини майже не мали змоги (14–18 годинний робочий день) для влаштування розумного розвиваючого середовища для своїх дітей, як наслідок — суспільство мало вирішувати проблему позасемейного виховання, що відбилося частково на виховній функції міської родини. Об'єктивні потреби соціально-економічного і культурного розвитку країни, державна політика, зміни в традиційному сімейному вихованні більшості сільського населення країни та регіону — усе це сприяло піднесенню і розгортанню в досліджуваний період громадської ініціативи в різних галузях: активізується діяльність земств і міського самоврядування, збільшується чисельність різноманітних легальних громадських організацій. Одним з провідних напрямів громадської діяльності стає просвітня і опікунська. Позитивний вплив на її реалізацію мав той факт, що поряд із демократичною інтелігенцією були зацікавлені й ліберальні кола буржуазії, яка «турбувалася про задоволення своєї потреби в грамотній і кваліфікованій робочій силі» [9, с. 3].

Суспільно-педагогічний рух другої половини XIX ст. сприяв підвищенню рівня соціальної активності особистості, громадськості, держави. Наслідком суспільно-педагогічного руху II половини XIX — поч. XX ст. стає розвиток масової школи, здійснено перехід до загальної початкової освіти, школи діяли як на державному, так і на приватному рівні, набули поширення недільні школи (Х. Алчевська), відкривалися чоловічі та жіночі гімназії, останні випускали вчителів і вихователів. Стосовно вищої освіти, на Харківщині — були засновані такі інститути: ветеринарний інститут, технологічний інститут (здійснював підготовку механіків та хіміків), «Вищі жіночі курси», Комерційний інститут (здійснював підготовку економістів). Щодо відкриття університету в літературі існує багато суперечливих позицій, ми зацікавилися фактом, що фінансування університету відбувалося на державні кошти, оскільки держава потребувала освіченого чиновництва [7, с. 342]. З іншого боку, знаходимо твердження, що університет існував лише завдяки громадським коштам [1].

Таким чином, педагогічні особливості соціокультурного розвитку (суспільно-педагогічний рух II-ої половини XIX — поч. XX ст., становлення державної педагогічної освіти, що здійснювала підготовку кадрів для закладів освіти і виховання, допомоги та захисту) активізували свідомість прогресивної громадськості та пересічних громадян щодо вирішення проблем соціального виховання, що, у свою чергу, зумовило розробку питань соціальної спрямованості виховання та освіти не лише на державному рівні,

а й на нижчих щаблях за ініціативою громадськості, всіх небайдужих до питань суспільного життя та виховання.

Проникненню соціально виховних проблем у суспільну свідомість допомагала преса. У 1838 р. виходить друком перша газета «Харківські губернські відомості» — державний ЗМІ. Заснована за ініціативи уряду, вона висвітлювала діяльність Думи, міських управ, надавала інформацію про освіту та медицину. «Южний край» — перша приватна громадська газета, одна з наймасовіших просвітницьких газет, редакція якої співпрацювала з професорами Харківського національного університету і стала школою журналістики в Харкові, крім того, мала власних кореспондентів за кордоном. У 1906 р. в Харкові розпочато видання газет «Слобожанщина», «Правда», на сторінках яких обговорювалися проблеми регіонального соціального виховання, зокрема освіти рідною мовою, формування ширшої системи народних шкіл, які б мали більшу практичну значущість, критикувалася авторитарна схоластична система навчання в державних закладах та пропагувався прогресивний зарубіжний і вітчизняний досвід виховання, зокрема соціального.

З другої половини ХІХ ст. соціокультурний розвиток потребував підвищення загальноосвітнього рівня населення, створення мережі закладів для підготовки фахівців, опіки над незаможною студентською та учнівською молоддю, заснування установ охорони здоров'я для нижчих верств суспільства, підтримки культурно-мистецьких закладів. Нові умови життя висунули дещо вищі вимоги до культурного рівня населення — постала необхідність «не лише в елементарній грамотності, а й у серйозніших, освітніх, а іноді і професійних знаннях» [4, с. 93].

Таким чином, моральні, економічні, регіональні особливості соціокультурних умов у сукупності визначили зумовленість розвитку складових елементів соціального виховання: державного через освіту (початкова — народна, середня, вища), громадського через просвіту і допомогу, які здійснювалися на благодійних засадах. Активний розвиток громадської складової соціального виховання з другої половини ХІХ ст. з одного боку, був зумовлений проявом ментальності населення, усвідомленням, що лице через соціальну єдність уможливується розвиток і поліпшення суспільного буття, з іншого — реалізацією духовних цінностей. Духовні цінності: настанови на Злагоду, Любов до Близького на той час (ХІХ ст. — поч. ХХ ст.) були основою соціальних цінностей як окремих індивідів, так і суспільства в цілому.

Перспективи подальших досліджень — на основі визначених соціокультурних умов розвитку соціального виховання на Слобожанщині в ХІХ — поч. ХХ ст. обґрунтувати етапи його розвитку відповідно до інтенсивності соціальної активності соціальних суб'єктів регіону.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. — Х. : Дельта, 1993. — 256 с.
2. Благотворительность в России. Т.1. — СПб, 1907. — С. XXVI
3. Донік О. М. Благодійність в Україні у ХІХ — ХХ ст. : ретроспективний аналіз / О. М. Донік // На шляху до довіри у суспільстві : добродійність в українській громаді : матеріали конф. — К., 2005, CD
4. Дьячков С. А. Благотворительные общественные организации российской провинции во второй половине ХІХ начале ХХ ст.: опыт изучения : дис. ... канд. ист. наук: 17.00.02 / Дьячков С. А. — Ставрополь, 2005. — 278 с.
5. Зайцев Б. П. Історія рідного краю (Харківщинознавство) / Б. П. Зайцев, В. В. Скірда, В. В. Воронцова, О. С. Марченко. — Х. : Східно-регіон. центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2002. — 180 с.
6. Линденмейер А. Добровольные благотворительные общества в эпоху Великих реформ / А. Линденмейер // Великие реформы в России 1856–1874 : сб. — М., 1992. — С. 286.
7. Маслійчук В. А. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України ХVІІ–ХІХ ст. / В. А. Маслійчук. — Х. : Харківський приватний музей міської садиби, 2007. — 400 с.
8. Мельгунов С. П. Последний самодержец. Черты для характеристики Николая II / С. П. Мельгунов. Репринтное воспроизведение издания тов-ва «Задруга» 1917 г. — М. : Из-во Моск. уч-та. — 1990. — 16 с.
9. Михайлова М. В. Общественные педагогические и просветительные организации дореволюционной России (середина ХІХ — начало ХХ ст.) : [монографія] / М. В. Михайлова. — М. : Изд. ИТП и МИО РАО, 1993. — 164 с.
10. Общественное призрение и народное здравие // ЕПГЗ на 1895год. — Полтава : Типо-Литография И. А. Дохмана, 1995. — С. 59–70.
11. Отречение Николая II. Воспоминания очевидцев // Красная газета. — 1990. — 141 с.
12. Полное собрание законов Российской Империи. Собр. 3. Т. 26. — 27469 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.maecenas.ru/doc/2005_3_15.html
13. Свод законов Российской Империи. Т. ХІІІ. — СПб, 1892. — С. 29.
14. Сейко Н. А. Добродійність у сфері освіти України (ХІХ — поч. ХХ). Київський учбовий округ : [монографія] / Н. А. Сейко. — Житомир : Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2006. — 448 с.
15. Смолій В. А. Як і коли почала формуватися українська нація / В. А. Смолій, О. І. Гуржій. — К. : Наук. думка, 1991. — 112 с.
16. Ульянова Г. Н. Благотворительность московских предпринимателей 1860–1914 гг. / Г. Н. Ульянова. — М., 1999. — С. 8.
17. Установление об орденах (Высочайше утверждено в День Священного Коронования Государя Императора Павла I 5 апреля 1797 года) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://george-orden.nm.ru/statut1892s11.html>
18. Шпак В. Філантропізм як історична передумова становлення і розвитку засад вітчизняної реабілітаційної педагогіки / В. Шпак // Соціальна педагогіка: теорія і практика. — 2004. — №2. — С. 108–115.

Надійшла до редакції 26.03.2010 р.